

A MAGYAR NYELV ALAKTANÁNAK DIALEKTIKUS SZEMELETE

VELCSOV MÁRTONNÉ

A dialektika, a megismerés tudományos módszere — mely nem az emberi elme által alkotott önkényes szabályok összege, hanem az objektív világ tárgyainak és jelenségeinek kutatási módja — a fejlődés legáltalánosabb törvényeit tükrözi. Ezek a legáltalánosabb törvények a természetben, a társadalomban, a gondolkodásban egyaránt érvényesülnek, tehát a nyelv fejlődésében is éppúgy, mint bármely jelenség esetében.

Természetesen minden jelenségnek megvannak a maga sajátos tulajdonságai. Így a dialektika egyes fő vonásai és általában a fejlődésnek ez a legáltalánosabb törvénye minden egyes folyamat, jelenség esetében más formában nyilvánkozik meg, vagyis magának a törvénynek a működése az egyes sajátos tulajdonságain keresztül tükröződik.

Ezért mondjuk azt, hogy e törvény minden egyes folyamatban, minden egyes jelenségben sajátos módon fejeződik ki.

Ennek megfelelően a dialektikának mint a dolgokban, folyamatokban megnyilvánuló legáltalánosabb törvénynek a felismeréséhez, megismeréséhez nem elegendő a törvénynek az ismerete általában.

A szovjet tudományos akadémia kiadásában megjelent „A marxista filozófia alapjai” c. munkában a következőket találjuk erről: „Csak a dialektikának mint módszernek a konkrét jelenségekre, a jelenségek sajátosságainak figyelembevételével történő konkrét alkalmazása, csak a fejlődés konkrét tényeinek és feltételeinek gondos tanulmányozása biztosítja a megismerés és a gyakorlat sikerét. Ennélfogva a *valóság konkrét elemzésének* követelménye a marxista dialektika egyik legfontosabb, döntő jelentőségű sajátossága...”

A dialektikától idegen minden szemantizmus, amely a konkrét fejlődés eleven sokoldalúságát egy vagy néhány formába szorítja be.” (i. m. 264).

Kérdés már most az, hogyan érvényesül a dialektika a nyelv életében, fejlődésében, ill. mit jelent a dialektikus módszer a nyelvtudományban.

A dialektikus módszer nyelvtudományban való alkalmazását — igen találóan — a következőképpen fogalmazta meg SULÁN BÉLA:

„Ha a marxista dialektikus módszert alkalmazzuk a nyelvtudományban — a dialektika négy fő vonását érvényesítve — mind az egyes nyelvi jelenségek, mind a nyelv egészének vizsgálatában voltaképpen azt kutatjuk, milyen sajátos módon nyilvánulnak meg az anyagmozgás fő törvényszerűségei a nyelvben, mint az anyagi valóság sajátos területén, azaz feltárjuk a nyelv dialektikáját. A dialektikus módszer alkalmazása azt jelenti, hogy az egyes

nyelvi jelenségeket összefüggéseik és kölcsönös feltételezett-ségük egész bonyolultságában, történetiségükben és ellentmondásosságukban vizsgáljuk. Ezek a dialektikus módszernek — a dialektika alapvonásait kifejező — fő követelményei. Hogy ezeknek megfeleljünk, és a fő vonások mellett feltárhassuk a nyelv dialektikájának egyéb sajátos törvényszerűségeit is, minden jelenséget sokoldalúan kell elemeznünk, hogy következtetéseinket a jelenség minél gazdagabb és differenciáltabb ismerete alapján vonhassuk le, és végül meghatározhassuk magát a jelenséget. Ha nem így járunk el, tehetünk ugyan figyelemre méltó és a valóságot kifejező megállapításokat, elérhetünk részleteredményeket, de aligha fogjuk megérteni és feltárni a jelenség lényegét, létrejöttének okait és körülményeit, működésének és fejlődésének törvényszerűségeit és ezek ismeretének hiányában végül meghatározni a jelenséget.” (SULÁN: Adalékok az á-a > á-o és az a-á > o-á hangváltozás kérdéséhez, PaisEml. 110. Az én kiemelésem. V.-né.)

SULÁN fenti módszertani megjegyzését egy látszólag tisztán hangtani jelenség magyarázata közben fejt ki, de végül arra az eredményre jut, hogy a vizsgált hangtani jelenségnek a szláv nyelvekben tulajdonképpen alak-tani az oka, ill. magyarázata.

Ha mármost a továbbiakban a dialektikus módszernek a magyar nyelv alaktanában való megnyilvánulási formáiról beszélünk, nem felejtethjük el azt, hogy a magyar nyelvnek is igen sok olyan jelensége van, amely elsősorban az alaktan tárgyát képezi, de előzményeit, létrejöttének okait, körülményeit, fejlődésének törvényszerűségeit tekintve magyarázatért a hangtanhoz ill. a hangtörténethez kell fordulnunk (pl. a szótövek esetében: a *hatalom*—*hatalmat* töváltkozás ma már alaktani jelenség; de oka a magyar nyelv egyik igen erősen érvényesülő hangtörvénye: a többelseji hármassalhangzótörölődés feloldására való törekvés).

Megszívlelendő, amit BÁRCZI és az ő nyomán BERRÁR is mond erről: „A hangváltozások szoros összefüggésben, kölcsönhatásban vannak az alaktani rendszerrel. A magyar tőtípusok az ómagyar hangváltozásoknak köszönhetik létüket, viszont az alaktani rendszersorok analógiás ereje megakadályozhatja vagy kiterjesztheti a hangváltozások elterjedését.” (MNY. LVII, 31.)

Másrészt az alaktan a mondattannal is érintkezik. (Elég csak utalnunk a mondataლaktanra.)

Ha tehát a nyelvünk életében érvényesülő dialektikus fejlődésnek az alaktan körébe sorolandó, az alaktanban számon tartott sajátosságait vizsgáljuk, nem elszigetelten, a nyelvtan más fejezeteitől mereven elzárkózva tesszük ezt, mert így nem találnánk meg az egyes jelenségek magyarázatát, nyitját.

Természetesen arra nem vállalkozhatunk, hogy a teljes magyar alaktant megvitassuk kérdésünk szempontjából. Ezért célszerű, hogy az egyes fő fejezeteknek néhány problémáját vizsgáljuk meg közelebbről.

Bár a szófajok hovatarozása vitatható — a továbbiakban erről a területről is megemlítek néhány olyan példát, amely kérdésünk szempontjából igen tanulságos.

Tehát a következő kérdésekre térünk ki: a szófajok, a szótövek, a szóösszetételek, a szóképzés, a mondataლaktan területén érvényesülő dialektikus törvényszerűségek néhány példán keresztül.

1. A SZÓFAJOK TERÜLETÉRŐL

E téren már magában a kiindulásban: a szófaji hovatartozás megítélésében szükségképpen érvényesül a dialektika, más szóval: csak dialektikus szemlélet alapján dönthetjük el egyes szavak hovatartozását.

Mit jelent ez?

A szófajokat a szók legáltalánosabb kategóriáinak tekintjük, bennük — az akadémiai nyelvtan szavai szerint — „a szavak szótári jelentésének, továbbá nyelvtani viselkedésének (alakjának és mondatbeli használatának) hasonlóságai és különbségei tükröződnek”. (A mai magyar nyelv rendszere, 194).

Ezen túl lényegében mindegy, hogy a szó jelentéséből indulunk-e ki a szófaji hovatartozás megállapításában, és úgy tekintjük, hogy a szóalaktani sajátosságoknak és a mondatbeli szerepnek a jelentés függvényeként van csak szerepe a szó fajának meghatározásában, így az esetleges szófajváltást jelentésváltozásnak tekintjük, mint ahogyan ezt teszi TELEGDI ZSIGMOND (vö. Bemerkungen zu einigen Theorien bezüglich der Wortarten. Acta Linguistica, 1958. tom, VIII. fasc. 1/1–2; idézi TEMESI: A szófaji értékek változásai, 1), vagy az alaki viselkedésből, vagy pedig a mondatbeli szerep megállapításából indulunk ki, esetleg TEMESivel azt valljuk, hogy mind e három tulajdonságnak egyformán és egyenlő rangban van szerepe a szó fajiságának megszilárdulásában, illetve alkalmi megjelenésében.

Ugyanis azért mindegy lényegében, mert egyik vélemény képviselője sem tagadhatja, hogy csak e tulajdonságok együttes — és ez a lényeg — figyelembevétele alapján tudjuk csak egy-egy adott szó esetében eldönteni a kérdést, ha egyik szó esetében egyik, másik szónál a másik oldalról célszerű is megközelíteni a problémát.

Lássunk példát erre mind a mai, mind a régi magyar nyelvből.

a) Ady írja a „Vérmuzsikás, csodálatos harc” c. versében:

„*Sűrűjük* nincsen még a fáknak,
De milyen *sűrű* a világ.”

(Összes versei II, 40; Bp. 1954.)

Ha az első tagmondat „*sűrűjük*” szavának szófaját akarjuk meghatározni, nem elegendő a szó jelentésének megfigyelése, ezen túl észre kell vennünk, hogy a mondatban alanyként szerepel, s azt is, hogy rajta elsősorban a főnevekre jellemző alaki elem, toldalék: birtokos személyrag van, amely a szórend és a mondat szerkezet következtében lazán ugyan, de mégis birtokviszonyba kapcsolja össze a *sűrűjük* alanyt a *fáknak* részeszathatózóval.

Észre kell tehát vennünk a szónak alkalmi főnév szerepét, amely jelentéséből ill. alkalmi jelentésváltozásából következik ugyan, de az alkalmi jelentésváltozással szimultán a mondatbeli toldalékolása, ill. alanyként való szerepe, a három tulajdonság egyszerre jelentkezik, tehát dialektikus viszonyban van egymással, bennük egységet kell látnunk, bizonyos ellentmondásoknak: az alkalmilag megjelenő tipikus főnévi, de el nem tűnt melléknévi tulajdonságoknak egységét, egyensúlyát.

Ugyanennek az összetett mondatnak a második felében szereplő *sűrű* szó viszont jelentése, ezzel egyidőben egyes számú névszói állítmány szerepe és

ennek megfelelően toldalék nélküli, ragtalan volta alapján is — szófaj tekintetében — nyilvánvalóan melléknév.

b) Lássunk egy példát a XV. századi magyar nyelvből is.

A MünchK. hasonmásának 85 r b hasábján olvashatjuk: „En vagoc kiētlēben iuōltētne ſzua”. Az idézet *kietlenben* szava szófaját tekintve főnév. Ezt mutatja jelentése, mondatbeli szerepe, határozóragja. A *kietlen* melléknév kódexeinkben gyakran szerepel főnévként, a középmagyar nyelvben kettős szófajúnak tekinthető (pl. MünchK. 87 r a; lásd még a NySz.-t.). Főnévi szerepe manapság azonban már nem használatos.

A szó faja tehát a dialektikus szemléletben mint minőség jelentkezik, amely többféle: jelentésbeli, alaktani, mondattani tulajdonságot olvaszt magába, ill. e tulajdonságokon keresztül nyilvánul meg, míg e tulajdonságok más szavakhoz való vonatkozásban külön-külön is minőségként jelentkeznek.

A szófajok alakulásában megfigyelhetjük a mennyiségi változásokról a minőségi változásba való átcsapás dialektikus törvényét is.

Az imént említett *sűrű* melléknév ill. alkalmilag főnév példája is mutatja, hogy a szófaji értékek — a különböző beszédbeli szükségletek kielégítésére — megváltozhatnak. A szófajváltás lépten-nyomon előfordul a nyelvben. Különböző fokozatokat figyelhetünk meg, melyek létrejöttében a mennyiségi változásoknak, azaz az előfordulás számának van elindító szerepe, s az előfordulás számától függően beszélhetünk átmeneti, kereszteződő szófajiságról vagy már kettős szófajú szokról. Ez azonban már nemcsak mennyiségi, hanem lényeges minőségi változást is jelent az egyes szavak esetében.

Pl. a *szabad* melléknév a *szabadjon*, *szabadna* alakokban már nem melléknév többé, hanem átmeneti kategória az igék csoportjába. Általánosan ismert ennek a nyelvi változásnak az oka:

a „*nekem, neked szabad*” kapcsolat miatt a nyelvtudat a *szabad* melléknévet a *lehet*, *kell* igékkel érezte rokonnak, az előzővel jelentésbeli és szerkezetbeli rokonsága, az utóbbival főleg szerkezetbeli hasonlósága miatt (vö. „*nekem kell*”, „*nekem lehet*” stb. szerkezetekkel), s ezért a *lehetett*, *lehetne*, *kelljen* mintájára már a XVIII. század második felétől igeként is ragozzuk, és mondatbeli súlya, állítmányi szerepe miatt igének is tekintjük pl. az ilyen mondatokban: „Miért nem *szabadna*” (Illei: Ptolomaeus 67); vagy: „... szolt legelēbb Kornis Boldizsár, akinek a legtöbb *szabadott*” (Móricz: Tündérkert I. 130); (vö. TEMESI: A szófaji értékek változásai 73).

A mennyiségi változások növekedésével az átmeneti kategóriákba tartozó szók újabb minőségbe csaphatnak át, kettős szófajúakká válhatnak. Nyilvánvaló, hogy az új minőségben való használatnak ismét csak a mennyiségi előfordulása eredményezi, hogy társadalmi érvényűvé válhat egy szó új szófaji szerepében, s ha az eredeti szerepe nem szorul háttérbe, két szófajban is számon tartjuk: kettős szófajúvá vált.

Csak utalok a sokat idézett Petőfi-sorra:

„Hej, mostan *puszta* ám igazán a *puszta*”,

melyben az első *puszta* melléknév, a második főnév. Ilyen szerepe nemcsak a költői nyelvben fordul elő, két szófajhoz való tartozása társadalmi érvényű, azaz mindennapos, azaz gyakori; a mennyiségi változás új minőségbe csapott át.

Vagy — hogy az egészen fiatal példákról se feledkezzünk meg — a „kérek egy *szimplát* vagy *duplát*”-féle mondatok nagyon gyakori előfordulása következtében a *szimpla* is, a *dupla* is nemcsak melléknév, hanem — társadalmi érvénnyel — főnév.

A kettős szófajú szavakra példaképpen utalhatunk a színnevek, a népnevek egész csoportjaira is (vö. TEMESI: i. m. 31).

Kettős szófajából ismét egységes szófajává is válhat egy-egy szó, az egyik szerepnek mennyiség tekintetében a másik rovására való gyakori előfordulása bizonyos esetekben végleges (persze csak a mai nyelvéllapotban „végleges”) szófajváltozást eredményezhet.

Pl. *rokon* főnevünk határozószóbból alakult,
ravasz melléknévünk főnévből,
sértés, farkas főnevünk meg melléknévből.

A mai szófaji szerep megszilárdulását természetesen az átmenet idején kettős szófajúság előzte meg.

Azt mondhatjuk, hogy az ellentétek (értsd: ellentétes szerepek) harcban oldódtak fel, vagyis a „harc” az egyik beszédbeli szerep javára dőlt el.

Az említett néhány példa is ékesen mutatja, hogy a nyelv fejlődése éppúgy dialektikus, mint minden jelensége, folyamaté. Ennek megfelelően a nyelvi jelenségek vizsgálatának módszere sem lehet más. Kitűnik ez abból is, hogy a fenti megállapításokban dialektikus ellentmondás egysége jelentkezik. Ahhoz ugyanis, hogy az egyes jelenségeket a fenti módon jellemezhattuk, történeti szempontokat éppúgy érvényesíteni kellett, mint szinkron vizsgálatot. Nagyon igaza van TEMESINEK, amikor azt mondja: „A szófajok rendszere kialakulásában és mai összefüggéseiben is történeti kategória, hiszen a nyelv működésének, a nyelvhasználat törvényszerűségeinek történeti okai vannak; de a szófajok rendszere és az egyes szavak nyelvi szerepét meghatározó szófaji értékek ugyanakkor szinkron nyelvi tények is, ezért a szófaji értékek jelentkezését, működését és változásait meghatározó törvényszerűségek leíró nyelvtani vizsgálata (is) elengedhetetlen követelmény.” (TEMESI: i. m. 71; az én kiemelésem. V.-né.)

2. A SZÓÖSSZETÉTELEK TERÜLETÉRŐL

Elsőnek az összetett szavak vizsgálatának egyik legszembeötlőbb kérdésére szeretnék kitérni: az összetételek keletkezésére.

Kétféle összetételi módot tartunk számon az összetett szavak keletkezésénél: a mondatban való összetapadást (pl. *drágakő, rúgkapál*) és két ragtalan, jeltelen szónak közvetlen összekapcsolását (*motorszerelő, bérelszámoló*). (Vö. A mai magyar nyelv rendszere, 421.)

Tudvalevő, hogy az előző mód a régibb, a természetesebb, ez szolgált alapul, mintául az utóbbinak.

A mondatban mellé- vagy alárendelő szó szerkezet összetapadása, új lexikológiai egységgé válása tehát a kiindulás a szóösszetételnek mint a szókincs-gyarártás egyik legtermékenyebb módjának létrejöttében. A mondatban keletkezett szó szerkezet összetétellé válásának feltétele pedig az ismétlés, ebből a megszokás, ebből pedig a reflexszerűvé válás. (Vö. PAIS: MNY. XLVII, 142.)

Mi más ez, ha nem a mennyiségi változások felhalmozódása következtében beálló minőségi változás: ugrás. (Nem vulgáris értelemben használjuk itt a szót, csak abban az alkalmazásban, amely szerint a dialektikában minden minőségi változást egyúttal ugrásnak nevezünk. Nem azonos ez a robbanásszerű változással, ilyenek a nyelvek életében nincsenek.)

A minőségi változás = ugrás oly mértékben érvényesülhet, hogy az össze-tevő elemek egyike vagy másika, akár mind a kettő kiveszhet az önálló használatból, és a szó összetett volta elhomályosul (pl. *férj*, *férfi*, *nép*, *kengyel*, *jámbor*). Az elhomályosulás viszont ismét új minőség az egyes szavak életében: ezentúl tőszóként viselkednek, s egész szócsaládok alapjául szolgálhatnak ismét (vö. *nép*, *népes*, *népi*, *népies*, *népesedés*, *népmozgalom*, *népgazdaság* stb.).

Az összetett szavaknál éppúgy, mint a szófajoknál, ugyancsak találunk átmeneti típusokat, melyek a mennyiségi változások minőségi változásokba való átmenetének egyes állomásait jelzik. Érdekes példákat említhetünk erre. Pl. a *részt vesz* még szó szerkezet, a belőle képzett igenév jelzői szerepben szintén: 'az értekezleten *részt vevő* elvtársak'; főnévi értelemben viszont már összetett szóként szerepel, jelentése teljesen egységes: 'az értekezlet *résztvevői*'.

Helyesírásunk is tükrözi ezt, pontosabban: a helyesírási szabályok megállapításában tekintettel kell lenni az élő nyelvre. A *részt vevő* kétféle írásmódja tehát nem helyesírásunk bizonytalanságát mutatja, hanem azt, hogy a nyelv életében állandó a mozgás, új alakulatok mindig születnek, s e területen a mennyiségi előfordulás, a gyakoriság, amit nyelvszokásnak, usus-nak szoktunk nevezni, mutatja, hogy egy-egy nyelvi jelenség esetében még szókapcsolatról vagy már összetett szóról, esetleg a kettő közötti átmenetről van-e szó. Sőt arra is találunk példát, hogy egyes, teljes társadalmi érvénnyel szókapcsolatoknak ismert kifejezések alkalmilag alkotnak egymással összetételt, ha a maguk egészében egy harmadik szónak jelzőjévé válnak. Ha viszont az illető kifejezésből kiemeljük őket, többé már ismét nem összetett szók, hanem megint csak szintagmák.

Pl. szókapcsolat:	<i>ipari tanuló,</i>
összetett szó előtagja:	<i>iparitanuló-iskola,</i>
szókapcsolat:	<i>kiváló művész,</i>
összetett szó:	<i>kiválóművész-jelvény</i>

(Vö. A mai magyar nyelv rendszere, 423.)

Ismét hangsúlyozzuk, hogy ez a látszólagos bizonytalanság az írásmódban a nyelvi jelenségek mozgékonyságát, változatosságát tükrözi.

Az összetett szavak kérdéskörébe tartozó átmeneti kategóriák egy része átvezet a magyar nyelv alaktanának egy másik területére:

3. A SZÓKÉPZÉS

kérdései közé.

A) Az összetett szó utótagjának elhomályosulása — kivált ha gyakran fordult elő az élő beszédben — nem egy esetben hozott létre új szók alkotására alkalmas nyelvi elemet, azaz képzőt.

Általánosan ismert tény pl., hogy a *-ság*, *-ség* képző önálló szóból keletkezett. A mi szempontunkból most lényegtelen, hogy mi volt a szó eredeti

jelentése, ez vitatott kérdés. Abban azonban minden nyelvész, aki a kérdéssel valaha is foglalkozott, megegyezik, hogy az illető képző valamikor önálló szó volt.

Hogyan vált képzővé? Oly módon, hogy gyakran szerepelt összetett szavakban utótagként. A képző-szerep kialakulásának természetesen megvoltak a maga fokozatai az összetett szó fázisától átmeneti kategóriákon keresztül a képzővé váláshoz. Nem is minden régi adat esetében tudjuk biztonsággal megállapítani, hogy még összetett szó utótagja vagy már képző a *-ség*, *-síg*; ill. *-ségő* elem; még az egybe- illetve különírás sem biztos fogódzó ennek eldöntésére.

Amit a *-ság*, *-ség-ről* mondtunk, az érvényes minden önálló szóból keletkezett képzőre.

Ilyen természetű nyelvi változásoknak, az alakrendszer ilyen fejlődésének, módosulásának manapság is tanúi lehetünk, ami azt jelenti, hogy jellemző változási formával állunk szemben.

Az összetett szó utótagjából képzővé válásra mai nyelvünkben megemlíthetjük egyrészt a *-mentes*, *-ellenes*, másrészt a *-féle*, *-fajta* utótagú — ma még — összetett szókra emlékeztető alakulatokat (pl. bélyegmentes, háborúellenes), amelyek második elemét képzőszerű utótagnak is tekinthetjük már. Az említett nyelvi elemek átmeneti kategóriába tartozását többek között az is mutatja, hogy pl. az akadémiai nyelvtan már utótagszerű képzőnek tekinti a *-féle*, *-fajta* szóelemeket, a *-mentes*, *-ellenes*-t pedig még képzőszerű utótagnak, azaz a még önálló jelentésű szókhoz közelebb állóknak érzi az utóbbiakat, mint az előbbieket. (Vö. A mai magyar nyelv rendszere, 342.) A Helyesírási Tanácsadó Szótár viszont a *-féle*, *-fajta* elemeket még képzőszerű utótagnak jelzi (vö. i. m. 198; 206), a *mentes*, *ellenes* elemeket viszont — erre következtethetünk abból, hogy eléje tett kötőjel és minden megjegyzés nélkül közli ragtalan és ragos alakjaikat, majd utána a velük alkotott összetételeket — nyilvánvalóan összetett szó teljes értékű utótagjának tekinti (vö. i. m. 169; 474). Véleményem szerint körülbelül azonos a helyzete az említett elemeknek mai nyelvünkben, mindegyik megindult a képzővé válás útján; ma még egyformán képzőszerű utótagnak tekinthetők, mert önálló szó szerepük — a *-féle* kivételével — eleven.

Képzővé ill. képzőszerű utótaggá válásuk oka az utótagként való gyakori szerep. (A gyakoriság okát most nem részletezzük, az elterjedéshez hozzásegít a sajtó nem mindig elég választékos, sokszor egyhangú nyelve is.) A mennyiségi felhalmozódás új minőséghez: a képző-szerephez vezet majd minden bizonnyal. Ez persze a szók életében visszafejlődés is, hiszen elvesztik önállóságukat, s szerepük a nyelvi rendszerben többé már nem képzetkeltés, hanem pusztán egy már meglevő szó jelentésének bizonyos meghatározott irányban való megváltoztatása.

Ennek a változásnak a fordítottját is megfigyelhetjük, nemcsak képzőszerű utótagok, hanem utótagszerű képzők is találhatók — ha nem is nagy számban — a mai magyar nyelvben.

Egyre gyakrabban halljuk a *tervszerűség*, *sajátszerűség*, *törvényszerűség* mellett a *cipőszerűség*, *kalapszerűség*, *kucsmaszerűség*, *vinnyetterszerűség* (vö. pl. MNy. LV, 162), *címszerűségek* (MNy. LV, 303); *ilyenszerűségek* (uo.) — „szzerű” új szavakat. A *-szerűség* eredetileg kombinált képző, mint a *-szerű*,

-nemű, maga is (vö. A mai magyar nyelv rendszere, 343), de ezekben a kifejezésekben összetételi utótagnak érezhető már, újabban egyre több, bizonyos hasonlóságot általánosító kifejezésben fordul elő. Nem éke, dísz köznyelvünknek, de lassan számolnunk kell meglétével.

Nemcsak az önálló szóból keletkezett képzőknél tapasztaljuk a nyelvfejlődés dialektikus voltát.

A mértéket jelölő *-nyi* melléknévképző keletkezése a nyelv életében érvényesülő dialektikának egy másik, ragyogó példája.

Ma már általánosan elfogadott e képzőnek hová? meddig? kérdésre felelő ragból keletkezte (vö. D. BARTHA K.: Magyar történeti szóalaktan II, 7). Ennek a régi ragnak emlékét nyelvjárásaink ma is őrzik.

A középmagyar grammatikai rendszer ragjai sorából a képzők közé kerülésnek a *-nyi* esetében nem egyszerűen raghalmozást követő elvonás az oka, amire legelőször gondolnánk az egymást időrendben követő adatok látán. Ez csak egyik oka, másrészt elterjesztője a változásnak. Emellett tudnunk kell azt is, hogy az a nyelvemlék, amelynek adatai alapján fény derül a *-nyi* képző eredetére: a HuszB. együtt mutatja mindkét szerepét a toldaléknak, ragként meg képző funkcióban egyaránt előfordul benne a mai köznyelvi *-nyi* képző előzménye, a *-né*.

Mészöly a nyelvfejlődés változatos, több forrásból táplálkozó voltát ismerte fel, amikor e képző eredetét felderítette. A beszédben azonos mondatrészként szereplő, különböző morfémaiból álló elemek egymásra hatása érvényesül a *-nyi* mai funkciójának megszilárdulásában. Idézem Mészölyt:

„A finnugor nyelvekben a határozószó nemcsak az állítmánynak lehet bővítője, hanem más mondatrészeknek is, szórendben megelőzve a bővített mondatrészt. Így a XV. században nemcsak azt mondták és írták..., hogy a 'falat ötven könyökletné (hat.) rakják (áll.)', hanem azt is, hogy 'a fal ötven könyökletné magasságot vall'. ... Az 'ötven könyökletné magasságot' kifejezésben a *könyökletné* határozó nyelvtani osztályozásunk szerint tulajdonságjelzője a *magasságot* tárgynak, mint ahogy a *messze* határozó is tulajdonságjelző ebben a kifejezésben: 'messze föld'...

Mivel pedig a *jelzőül szolgáló ragos határozó* a mi nyelvünkben éppúgy megelőzi a jelzett mondatrészt, mint a ragtalan tulajdonságjelző, ezért a határozói jelző is nominatívusznak tetszhetik éppúgy, mint a tulajdonságjelző, a határozórag pedig ilyen esetben képzőnek.” (Mészöly: OmSzöv. 142.)

B) Nemcsak a képzők keletkezésében tapasztaljuk a nyelvben érvényre jutó dialektika változatosságát, sajátosságát.

A már kialakult képzők életét ugyanez a fejlődési törvény jellemzi.

A mai magyar nyelv alakjában beszélünk termékeny (aktív, produktív) és terméketlen (passzív, improduktív); másrészt gyakori és ritka képzőkről. Mindezek felismerhető, a nyelvközösség tagjai számára elemezhető alkotórészei a velük képzett származékoknak, tehát más közös elnevezéssel élő képzők.

Viszont azok a képzők, amelyek csak a nyelvtörténeti kutatás alapján mutathatók ki egy-egy, mai nyelvérzékünk számára tőszónak érzett szóban: elhomályosult, elavult, kihalt képzők (vö. A mai magyar nyelv rendszere 339–40). De az utóbbiak is élő képzők voltak valamikor. Elhomályosulásuknak sokféle oka van.

Nagy mértékben elősegíti magának az alapszónak ill. szótőnek elhomályosulása, önálló használatból való kiveszése. Ez történt pl. a *mond*, a *fészek*, *ének*, és még jó néhány szavunk esetében.

Az alapszó elhomályosulása egy adott képző bizonyos származékaiban viszont nyilvánvalóan akadályozza a képző felismerhetőségét, sietteti elavulását azokban a szintén vele képzett szavakban is, amelyekben az alapszó még érezhető, mert él a nyelvközösség tudatában, illetve a nyelvhasználatban önállóan is. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy nem egyik napról a másikra avul el egy képző, sokszor előfordul, hogy azonos képző az egyik származékban könnyebben felismerhető, a másokban már kevésbé.

Pl. *bököd* és *mond* szavainkon ugyanaz a *-d* gyakorító képző található, az előzőben még felismerhető, az utóbbiakban csak a nyelvhasználat mutatja ki jelenlétét.

Az alapszó önálló előfordulásának számbeli csökkenése, végül kiveszése a származékok egy részében a képzett szók más csoportjában befolyásolja tehát a képző felismerhetőségét. Különösen olyan szók esetében, amelyeknél az alapszó és a származékszó elszigetelődtek egymástól, mint pl. a *kérd* vagy a *told* esetében. Mindkét példában azt láthatjuk, hogy az alapszó él önmagában is, nem úgy, mint a *mond* esetében, de a *kér* ill. *tol* alapszóval való jelentésszerű összefüggés sem a *kérd*, sem a *told* szavakban nem eleven.

A képző életének: eleven vagy elhomályosult állapotának fázisai között gazdag átmenetek vannak, s a képzett szó elemei: az alapszó és a képző között kölcsönös az összefüggés, az egymásra hatás.

C) Az alapszó gyakorisága, használati elterjedtsége a képző felismerhetőségére, jelentése viszont természetesen az egész származékra, de rajta külön a képzőre is érvényesítő hatását, az alapszó jelentése besugárzik a képző jelentésébe. Az eredmény nem egyszer egy-egy képző poliszemantizmusa.

Az imént említett *-d* képző pl. nemcsak gyakorító igeképzőként fordul elő nyelvünkben, történetileg több jelentésű, megtaláljuk az ún. kicsinyítő képzők között, meg sorszámnév képzőnek is ugyancsak ezt a képzőt használjuk. (Vö. ZSIRAI: MNy. XLI, 1.)

Tapod, *apród*, *szád*, 'nyílás', *harmad(ik)*, *negyed(éves)* szavaink *-d* eleme etimológiailag tudvalevően azonos. Ez a hármas szerep nagyon régi, a képző megfelelői rokonnyelveinkben ugyancsak több jelentésűek.

Azt láthatjuk, hogy egy ősi nyelvállapotban a képzőknek még nem volt kialakult, meghatározott funkciójuk, csupán arra szolgáltak, hogy egy alapszó jelentését a beszédbeli szükségnek megfelelően alakítsák (vö. D. BARTHA: i. m. 15). Ekkor tehát a mainál még sokkal fokozottabb mértékben érvényesült az alapszó eredeti jelentése. Minderre ZSIRAI (i. m.) hívta föl a figyelmünket. Legyen szabad hozzátennem ehhez még azt, hogy az említett példákban a származékok bizonyos mértékig összekapcsolhatók, bármennyire is elkülönülő csoportba soroljuk nyelvünk mai rendszerében a gyakorító igéket, a kicsinyítő képzős névszókat ill. a sorszámnéveket.

Összekapcsolhatók a bennük fölfedezhető nyelvszemlélet rokonsága alapján:

névszóból (rendszerint) kicsinyített névszót,

igéből elaprózott cselekvésűt képez ugyanaz a *-d*;

a sorszámnév is a tőszámnévben jelölt mennyiség abszolút értékéhez viszo-

nyítva a jelentésintenzitás csökkenését jelenti: *harmadik* = nem három, hanem csak az egyik, a harmadik helyen álló egy valóságos vagy képzelt sorban.

Az alapszó jelentése tehát hat a származékszóra, de az is tudvalevő, hogy a származékszó jelentése is hat a képző további alakulására (vö. CsÜRY: MNy. XXIII, 162).

E tekintetben csak egy példát említek CsÜRY nyomán. Az *-at*, *-et* deverbális főnévképző *nomen actionis*-t alkotó szerepe a származékszó jelentésváltozásának hatására lett *nomen acti* képzővé. A képző ilyen jelentésváltozása csak adott szavakban mehet végbe, önmagában ilyen változás lehetetlen.

Összefoglalva a szóképzés említett területein tapasztaltakat azt mondhatjuk, hogy az alapszó, a származékszó és a képző között kölcsönös a dialektikus feltételezettség, összefüggés.

4. A SZÓTÖVEK

közül válasszuk elsőnek a mai nyelvünkben hangzóhiányos változatú névszó- és ige- és névszótöveket. Ezek az ige- és névszótöveket egyformán viselkednek, hiszen létrejöttük elsődleges oka hangtani, s a hangtörvények nem tesznek különbséget a szófajok között, ha egyébként a fonetikai helyzet azonos.

Ha a *bokor*, *korom*, *öriz*, illetve a *hatalom*, *síralom*, *tékozol* szavak toldalékos alakjait megfigyeljük, láthatjuk, hogy azonos típusba sorolható tőváltozataik vannak. Főtővükben, vagyis szótári alakjukban ott találunk egy olyan magánhangzót, amely a melléktővekből hiányzik:

<i>bokor</i>	—	<i>bokrot</i>
<i>öriz</i>	—	<i>örzöm</i>
<i>hatalom</i>	—	(nagy) <i>hatalmak</i>
<i>tékozol</i>	—	<i>tékozлом</i> .

Ha viszont a tőváltakozás indítékait fürkészve vallatóra fogjuk nyelvünk emlékeit, azt tapasztaljuk, hogy a ma egységesen viselkedő szavaink különböző szótőtípusokba tartoztak korábbi nyelvünkben. Történeti szempontból már külön kell választanunk a *bokor*-, *öriz*-félét a *hatalom*-, *tékozol*-félétől (vö. BÁRCZI: Magyar történeti szóalaktan I, 28–31; 47–50). Mindkét csoport tagjai egyalakú tövet mutatnak a középmagyar nyelvben egy ideig.

Az első esetben a torlódás feloldására *beékelődik* egy ejtéskönnyítő magánhangzó, az utóbbi esetben a kétnyíltszótagos hangtörvény értelmében *kiesik* egy magánhangzó. Míg tehát a *hatalom* o-ja inetimologikus, a *bokor* o-ja mindig hozzátartozott a szó etimonjához.

Nyelvünk történetének egy meghatározott korszakában tehát ellentétes forrásokból indult el a ma egységes tőtípus kialakulása. S ami még érdekesebb, még inkább rádöbrent bennünket a nyelvfejlődés dialektikus voltára, az az, hogy voltaképpen végső fokon a *hatalom*-, *szerelem*-féle szavakban is érvényesült a kétnyíltszótagos tendencia, csak jóval korábban, mint a *bokor*-félékben.

Az *-alom*, *-elem* képzős szavakról tudjuk, hogy összetett képzőjük alkotóelemei között korábban volt egy magánhangzó: *szerel̥üü̥* > *szerelmü* (Anon.) > *szerelm* > *szerelem* (vö. BÁRCZI: Hangtört.² 78).

A ma egységes tőtípusba tartozó szók mindegyikét külön-külön kell megvizsgálnunk, hogy megtudjuk: a két ok közül bennük melyik idézte elő a mai tőváltakozást.

Sok ide tartozó szót még így sem tudunk besorolni ide vagy oda, kiderül róluk, hogy analógia következtében mutatják az említett váltakozást. Ilyenek pl. a nyelvújítás idején keletkezett *-alom*, *-elem*, *-dalom*, *-delem* képzős szók.

A tövek használatának aránya ma nem azonos minden szóban. Vannak pl. olyan igéink, amelyekben a hangzóhiányos változat oly általános, hogy nyelvértékünk megtorpan, ha véletlenül, valami oknál fogva a magánhangzóval bővült tőre van szükség (vö. KÁROLY S.: Nyr. LXXXI, 275).

Ezekben az igékben a hangzóhiányos változat az ikes ragozás következtében jutott túlsúlyra, szótári alakjukban is ezt találjuk: *csuklik*, *aránylik*, *burjánzik*, *habzik*.

Az *-ik* *-i*-je miatt ugyanis nem nehéz kiejtenünk a többseji kettős mássalhangzótorlódást, mert az első msh. az előző, a második a következő magánhangzóhoz csatlakozik.

Ezek az igék már az egyalakúság felé haladnak — csak a *felszólító módú*, a *-hat*, *-het* képzős alakokban meg a *határozói igenév*ben van szükség a hármas mássalhangzótorlódás kiküszöbölése végett a magánhangzós tőre, ezért szokatlanok az efféle alakok: *csukolhat*, *elburjánozva* stb.

Tehát a kialakult, ma nagy általánosságban egyformán viselkedő típuson belül is széles skáláját találjuk az egyes tőalakok egymáshoz viszonyított arányának.

Érdekes végiggondolni, hogy az egyes szavak paradigmájában hogyan történt a változás.

Vegyük a *tékozol* ige példáját.

Az egyes 3. személyű alak sokáig torlódásra végződik. XVI. sz.:

tékozl 'ő tékozol' (DöbrK. 305),

eltekozl 'ő eltékozol' (NagyszK. 297).

(Még a XVIII. században is van *tékozlják* [Fal: UE. 282]). Itt tehát még egyalakú a tő. (Vö. BÁRCZI: Magyar történeti szóalaktan I, 48.)

Új, magánhangzót mutató tő ezekben az alakokban jelentkezik először. Ettől kezdve — elszórtan egy-egy szóban — tőváltakozás kezd mutatkozni.

tékozlok
tékozlasz
de: *tékozol*

Új tőtípusról még nem beszélhetünk, hiszen a torlódás feloldására ugyanazon nyelvemlékekben, tehát ugyanazon beszélő ill. beszélők nyelvében más módok is előkerülnek még ebben a korban.

Az analógia azonban igen nagy mértékben kiterjeszti az egyik változatot, az egyik torlódást feloldó mód: a magánhangzó beiktatása a többi hátrányára elterjed, majd végül egyeduralkodóvá válik. (Vö. BÁRCZI: i. m. 49.)

Ekkor — persze ez nem mindenütt egy időben történik — a szótó új tulajdonságai megszilárdulnak, s ettől kezdve beszélhetünk hangzótoldó tőről: azaz a tő új minőségéről.

Az új tőalak azután a régi rovására oly mértékben elterjedhet, hogy ez új kiegyenlítődéshez is vezet, az eredmény ismét egyalakú szótó lehet:

Így születtek a:	<i>tékozolom</i>	—	<i>tékozolok</i>
	<i>tékozolod</i>	—	<i>tékozolsz</i>
	<i>tékozolja</i>	—	<i>tékozol</i>
	<i>tékozoljuk</i>	—	<i>tékozolunk</i>
	<i>tékozoljátok</i>	—	<i>tékozoltok</i>
	<i>tékozolják</i>	—	<i>tékozolnak</i>

paradigmák, még az igenévbe is behatol az új fő: a *tékozló* mellett van *tékozló* is.

A nyelvi változások sokféleségét, sajátzerűségeit, az ellentmondások egységét és harcát mutatja az is, hogy

- a) néha az eredeti főviszony is helyreállhat:
pl. *gyászolod*, *gyászlod* (Helt.) ma ismét: *gyászolod*;
- b) arra is van példa, hogy a keletkezett új fő csak egy-két toldalékos alakban jut érvényre:
pl. *vádolom* stb.
de: *vádló*, *vádlott*;
- c) ha esetleg a kiegyenlítődés az új fő javára kettős alakokat eredményez, a változatokat funkciómegoszlás kísérheti:
pl. *begyakorolt* (feladat) — *gyakorlott* (szakmunkás) (Vö. BÁRCZI: i. m. 50.) Az utóbbit már melléknévnek jelzi az ÉrtSz.

Érdekes jelenség a szótövek életében az, amikor egy szó fő szempontjából több típus jellemző sajátosságait hordozza egyszerre. Pl.: *három*: *harmad* vagy *lélek*: *lelkes* szavaink a többesíj magánhangzó időtartamát is váltakoztatják, ugyanakkor hangzóhiányos változatúak is. Ennek az a magyarázata, hogy pótlónyúlás is érvényesült bennük, meg a korábbi torlódás is feloldódott. Ilyenkor a főváltozatok előfordulási számaránya alapján abba a főtípusba soroljuk a szót, amelynek jellemző tulajdonságait több toldalékos alakban találjuk meg, de utalnunk kell a másik sajátosságra is.

Nem szorul bizonygatásra az említett főváltozat-alakulásokban bizonyos ellentétes hatóerők megnyilatkozása.

5. A MONDATALAKTAN

területéről az ikes ragozás kialakulása az egyik legtanulságosabb fejezet.

A többes 3. személyű, korábban csak egyalakú tárgy-as *-ik* személyrag szerepcseréje ill. szerepbővülése mondatrészek megváltozásával függ össze.

A korábbi ragtalan tárgy mellett a ragos tárgy megjelenése a kiindulás. A ragtalan tárgy meg a ragos tárgy megjelenése a jelöletlen alany meg a jelölt tárgy közötti alaki különüléshez vezetett.

A régi 'a pohár törik' és 'a poharat törik'-féle általános alanyú mondatok egy ideig azonos jelentésben élnek egymás mellett a nyelvemlékek előtti nyelvtörténeti korszakban, de nem sokáig. Az utóbbi mondatban a *-t*-vel jelölt teljes tárgy újdonsága hamarosan kiszorítja az azonos szerepből a jelöletlen tárgyú 'pohár törik' alakot. A két mondatban a legszembevetőbb különbség a tárgy jelölésében van. Mivel a *pohár* alany is és jelöletlen tárgy is lehet ebben a nyelvallapotban, a *poharat* viszont csak tárgy, az előbbinek tárgy szerepe kezd elhomályosulni az alanyi szerep javára. Teljes megoszlás következik be, s ez olyan intenzív, hogy háttérbe szorítja a most már különböző

szerepűnek érzett állítmányok azonos alakját is. Az általános alanyú állítmány határozott egyes 3. személyű alanyhoz jutott. Az eredeti mondat-jelentés azonban lényegében nem változott meg, a *pohár* — logikai értelemben — továbbra is elszenvedője a *török* igei állítmánnyal megnevezett cselekvésnek, éppúgy, mint a 'poharat török' mondatban, a *törés* voltaképpeni végzőjét egyik esetben sem jelöljük meg. Tehát megvan az érintkezés az igei állítmányok jelentése között, de az alany és tárgy alaki elkülönülése annyira friss és hatékony, hogy magával ragadja a lényegében azonos jelentésű állítmányt az alaki rendszerben, s éppen az a legnagyobb, hogy alaki különbség nélkül bekövetkezik a funkciómegoszlás a két *török* között. A *poharat török* állítmánya marad *többes* 3. személyű, tárgyas, általános alanyú; a *pohár török* állítmánya viszont az *alannyal egyeztetett egyes* 3. személyű szenvedő állítmánnyá válik, alaki változás nélkül.

Ugyanazt az *-ik*-et ettől kezdve számon tartja grammatikai rendszerünk a tárgyas személyragok között is, de az *ikes* ragozásban is.

Az, hogy ezt a nyelv életében érvényesülő egyszerű korrelációt ilyen világosan látjuk ma már, szintén Mészöly érdeme (vö. Mészöly: Az *ikes* ragozás *-ik* ragjának eredete, NyK. LI, 1). (Mészöly nem a dialektikus materializmus felől közeledett a nyelvi tényekhez. Tehetségét mutatja, hogy a nyelvi fejlődés dialektikáját mégis a maga mélységeiben tárta fel. Olyasvalami ez, mint amit az irdalomban a kritikai realisták esetében a realizmus győzelmének nevezünk.)

Áttekintettük az alaktan legfontosabb területeit. Megpróbáltuk néhány példa boncolgatása közben az egyes nyelvi jelenségeket összefüggéseik és kölcsönös feltételezettségük egész bonyolultságában, történetiségükben és ellentmondásosságukban vizsgálni. Talán sikerült feltárni a vizsgált jelenségek lényegét, létrejöttének okait és körülményeit, működésének és fejlődésének törvényszerűségeit, ahogyan SULÁN mondja már idézett cikkében, azaz: felismerni a dialektikának a nyelvben mint egyesben érvényesülő sajátos törvényeit.

ДИАЛЕКТИЧЕСКОЕ ВОЗЗРЕНИЕ МОРФОЛОГИИ ВЕНГЕРСКОГО ЯЗЫКА ЕКАТЕРИНА ВЕЛЧОВА

Дialeктические особенности языка проявляются и в морфологии венгерского языка. Переход накапливающихся в морфологической системе языка количественных изменений в качественные иллюстрированы примерами взятыми из главных областей морфологии, то есть, из сферы основ, образования и сложения слов и синтаксической морфологии. Переходные категории означающие своеобразные фазы развития как и переход видов слов отражают самые общие закономерности развития постоянно изменяющейся, движущейся языковой системы, то есть, свойственные закономерности диалектики, которые действуют в языке как в единице.

DIE DIALEKTISCHE BETRACHTUNGSWEISE DER MORPHOLOGIE DER UNGARISCHEN SPRACHE

Von
Frau MÁRTON VELCSOV

Die dialektischen Eigenschaften der Sprache äussern sich auch in der Morphologie der ungarischen Sprache. Das Umschlagen der quantitativen Änderungen in qualitative im morphologischen System der Sprache wird durch Beispiele aus den Hauptgebieten der Mor-

phologie wie Wortstämme, Wortbildung, Zusammensetzungen und Satzformenlehre illustriert. Die die eigenartigen Phasen der Entwicklung kennzeichnenden Übergangskategorien und die Wortartumschläge spiegeln die universalen Gesetzmässigkeiten der Entwicklung des in Bewegung begriffenen Sprachsystems, d. h. die eigenartigen Gesetze der Dialektik, die sich in der Sprache als Einzelding geltend machen.